

Андрей КОРБ'Я-ГОЙЗИ

ЧЕРНІВЦІ, 1919

Проблема тлумачення творчості Пауля Целана донині залишається актуальною, або, краще сказати, не знайшла ще задовільного вирішення. Користуючись нагодою, я зважуся ще раз сформулювати її саме тут, у Чернівцях: як трапилося, що з цієї місцевості, з цього світу, координати якого сходяться на певній лінії меридіану, міг вийти найвидатніший лірик німецькомовного модерну, Пауль Целан? Чи було це лише якимось незбагненим дивом, чи, може, його творчість закономірно визріває в цьому провінційно-пересічному та естетично непримітному літературному закутку цісарської монархії — Буковині?

Відповідь на це запитання я хочу знайти в соціально-економічній перспективі якісних змін на тлі культурного розвитку німецької мови на Буковині після історичних подій 1918 року. Тезу Альфреда Маргул-Шпербера, сформульовану наприкінці 20-х років, про те, що «на Буковині, ізольованій і відірваній від свого первісного кореня, лише тепер, у самому центрі великої Румунії, що всіма засобами намагається асимілювати її, починає пробуджуватись і оживати паросток німецької мови», я можу пояснити тим, що внаслідок політичного перевороту — приєднання Буковини до Румунії — перетворення в місцевому соціальному житті також привели до радикального реконститування німецькомовної культури. Навіть приблизний опис даного феномена не може ігнорувати той факт, що найвпливовіші доти місцеві мешканці — євреї, які традиційно відігравали ключову роль у капіталістичній модернізації краю та, власне, й у створенні всієї міської цивілізації центральноєвропейського зразка як у самих Чернівцях, так і довкола цієї столиці коронної землі, — піддавалися надзвичайно сильному тиску з боку націоналістичного, вороже налаштованого централізму Бухареста. Порятунком деяких символічних позицій здавався тепер можливим лише завдяки винайденню нової легітимації, яка б гарантувала соціальний престиж. У своєму екстремальному варіанті поза історично вичерпаною австрійською ідентичністю останній шанс тут могло обіцяти тільки збереження німецької мови та її культурної спадщини, наслідком чого стала потужна конверсія соціального та політичного капіталу єврейського середнього класу в культурний капітал. Ця свого часу соціально та національно домінуюча інтелектуальна фракція

єврейського бюргерства, яка стояла в опозиції до чернівецького істеблішменту та прагнула автономії, вже в 1919 році, коли з'явився експресіоністський журнал «Нерв», заявила про свою готовність заповнити прогалину на агонізуючому німецькомовному культурному полі Буковини. Така переосмислена функціональність культурної сфери спромоглася згодом виплекати, підтримати та скерувати індивідуальні літературні потуги Альфреда Шпербера, Мозеса Розенкранца, Рози Ауслендер, Георга Дроздовського та багатьох інших — аж до Пауля Целана та Іммануеля Вайсгласа.

Рубіж, за яким настало відчуження, яке згодом перетворилося на найекстремальнішу форму мовної відчуженості в Целана, потребує детальнішого аналізу. Адже вже сам контекст, пов'язаний з виходом часопису «Нерв», містив у собі зародки майбутньої катастрофи. З 27-го листопада 1918 року колишня столиця австрійської коронної землі Буковини стала румунським містом. Зважаючи на те, що двома тижнями раніше місто було окуповане восьмою румунською дивізією під командуванням генерала Якоба Цадіка, скликаний Румунською національною Радою національний конгрес провінції того ж дня проголосив безумовне та остаточне приєднання Буковини до королівства Румунії.

Перечитуючи газети, які з'являлися в Чернівцях в перші тижні та місяці після цих кардинальних змін, переживаєш якесь дивне відчуття інерційної тягlosti в часовому просторі між «вже не» і «ще ні», як назвав це явище Венделін Шмідт-Денглер, говорячи про віденську пресу одразу після проголошення Першої республіки. З історичної перспективи інколи видається, що чернівчани були абсолютно нездатні сприймати драматизм тих подій або ж просто не хотіли брати їх до уваги, вперто сподіваючись, що життя повільно повернеться на старі звичні рейки. Так, наприклад, у міському театрі та в Музичному товаристві, де й далі безперешкодно відбувалися концерти, ще в грудні 1918 року група під керівництвом скандального Пауля Гутмана з величезним успіхом організовувала для чернівецької публіки вечори-кабаре і, крім того, показувала виставу за «Натаном Мудрим» Лессінга та оперету «Троянда зі Стамбула». Рекламувалися гастролі румунської трупи «Compania Marculescu», яка ставила патріотичну виставу «Curcanii», але в загальному контексті це було радше винятком: публіка, в більшості своїй німецькомовна, і далі юрмами валила на відомі й улюблені нею театральні вечори з «Розбійниками» Шиллера чи «Юністю» Макса Гальбе, а ще з більшою охотою — на вистави невибагливих оперет

та комедій (на кшталт «Адам, Єва та змії» Пауля Егера), де вона могла насолоджуватися грою місцевих зірок. Наявні сцени були ще безумовно доступними для усіх труп, так що ніхто не дивувався, коли вистави трупи Аксельрода, яка грала на ідиші, відбувалися у Німецькому домі, де зазвичай регулярно показували «Народне вар'єте». Між тим у двох кінотеатрах міста — «Unirea» та «Infratirea» — показували нові фільми (наприклад, «Чортове колесо смерті»); місцеві митці — від Штайнметца та Гуго фон Рецдорі до Максимовича та Кольника — презентували свої твори; у залі Музичного товариства влаштовувалися добре відвідувані концерти, в програмі яких завжди пропонувалася класична музика від Бетховена до Малера; і не в останню чергу щотижневі футбольні матчі між «національними» командами «Dragos-Voda», «Turnvater Jahn», «Makkabi», «Polonia» користувалися величезною популярністю чернівчан. «Вище суспільство», зі свого боку, і не думало відмовлятися від звичних утіх — від розважальних концертів у кафе «Promenade» чи «Kaiser», від різдвяних вечорів у кафе «Apsdorf» (раніше «Habsburg», — *nota bene!*) чи від особливого обслуговування у чоловічому клубі. Новини, скажімо, про відкриття «Румунського бару» на Темпельгасе чи про щойно впроваджену «румунську кухню» у «наово відремонтованому й елегантно оформленому» ресторані готелю «Zum schwarzen Adler» сприймалися спокійно, з упевненістю, що все старе збережеться, як у випадку з відомим кухарем, якому врочисто повідомили, що він і далі служитиме у ресторані та в кафе готелю «Метрополь». Принцип розваг заволодів також душами міщан: навіть офіціанти організували в Німецькому домі костюмований бал. Але чого міщани не могли собі дозволити, так це найсучасніших задоволь: скажімо, промчатися містом в автомобілі або ж використати Герренгасе для мотоциклетних перегонів. Громадська думка бере до уваги ці «сумні симптоми нашого часу, коли люди віддаються втіхам та насолодам, не думаючи про те, що в місті стільки злиднів, пом'якшити які було б куди більшою заслугою, ніж організовувати пікніки та інші подібні свята», і все ж знаходить виправдальні аргументи, повідомляючи про цілу низку філантропічних карнавалів та «садових свят» на користь «Народної кухні», навіть коли їхні організатори («Академічний союз єврейської культури» чи елегантні світські дами) перетворюють свою турботу про бідних на пишне та веселе дійство.

Та, незважаючи на весь цей світський блиск, Чернівці залишаються на початку 1919 року бідним містом. Не тільки «вуличні хлопчаки», яких завдяки їхньому нахабному жебрацтву часто називали «Божою карою», але й злиденність єврейських кварталів довкола Шпрінгбрун-

ненплатц та дедалі зростаюча кількість пограбувань і вбивств свідчили про загальну злиденність у цьому все-таки відчутно зачепленому війною місті. Постійне зростання цін на продукти та товари першої необхідності, як наприклад, на «керосин» чи «сірники», здавалося немислимим, оскільки про старі джерела забезпечення краю з Галичини та із Заходу не могло вже бути мови, в той час як чернівецькій міській управі не вдавалося замінити вже вичерпані запаси поставками з інших провінцій королівства чи хоча б відновити нормальні лінії зв'язку з Молдавією та Бессарабією. Газети також відчували загальну злиденність, оскільки брак друкарського паперу став настільки відчутним, що влада змушена була розподіляти його між газетами за квотами. Мотив господарської кризи і «руїни» дедалі глибше проникає у свідомість громадськості, включаючи і давню метафору про «Буковину як пасербицю країни», яка ще за часів монархії виражала провінційний розпач перед байдужістю метрополії. Подейкували навіть про найгірші наміри нових можновладців стосовно буковинського населення, поза-як військова облога Чернівців та цілої провінції надовго заблокувала можливість пересування людей та товарів і тим самим перешкоджала припливу селян у міста та відповідним ініціативам купців. Це призводило до сумнівних афер, за якими стояли також і високі політики, як наприклад, Іон Ністор, а, крім того, до розквіту спекуляції, і, як наслідок — до накручування цін. В місті з обуренням викривають якогось купця з Герренгасе, який продавав оксамитові капелюхи по 400 крон за штуку, але справжні проблеми полягали в іншому. «Щасливий Париж!» — захоплено назвав один чернівецький журналіст свою статтю про відміну хлібних карток у французькій столиці. В Чернівцях же на порядку денному стояло питання про дефіцит борошна, картоплі та цукру. Кульмінаційний момент настав навесні 1919 року, коли йшлося про справжній голод, який вже не можна було подолати лише добродійними акціями та «громадськими кухнями». З іншого боку, указ міського магістрату про врегулювання максимальних цін у чернівецьких кав'ярнях наштовхнувся на опір їхніх власників та господарів молочарень, яким клієнти погрожували бойкотом. Похмуру атмосферу створювали також щоденні повідомлення про житлові проблеми та зростання орендної плати, про поширення тифу та неможливість дістати паливо за доступними цінами, а також про численні випадки жорстокої експлуатації робітників безсоромними патронами. На іншому ж соціальному полюсі панував спокійний та стабільний стан; про це свідчила стриманість газет, які лише зрідка подавали короткі повідомлення про активність чернівецької

торгової палати чи об'єднання буковинських промисловців. І все-таки з них можна було зробити висновок, що, незважаючи на наслідки війни та політичні зміни, великий бізнес безперервно процвітав. Щоб підкреслити спадкоємність та взаємну згоду місцевих магнатів, їхнім провідником був призначений барон фон Ангаух, найвідоміший промисловець місцевої деревообробної галузі. Його заступником став румун Янку Грігорча. На такому плідному ґрунті та паралельно з ліквідацією австрійсько-угорського банку робилися перші спроби вкладення в Чернівці капіталу з королівства, як наприклад, у спорудження філіалів великих бухарестських кредитних установ «Марморош-банк» чи «Румунський банк». Давня відраза румунських націоналістів до попереднього нерумунського (читай єврейського) панування в буковинській економіці ще не стояла у списку пріоритетів нового уряду, хоча міністр Іон Ністор без зайвих вагань заявив на одному з передвиборчих мітингів про свої плани «поступово видерти хліб із єврейського рота».

А поки що набагато нагальнішими вважалися заходи зі швидкої румунізації громадських установ, тим паче, що непевність стосовно перебігу мирних переговорів у Парижі вимагала для виправдання приєднання провінції до Румунії dokonаних фактів. У листопаді 1918 року ніхто вже не сумнівався в тому, що здійснення — завдяки румунській армії — «історичного права» румунської нації на Буковину робило можливою реалізацію найрадикальніших проектів її провідників, тобто автоматичну відміну всіх досягнутих на основі австрійського права угод національного та мовного характеру, включаючи право на рівність, з тим наслідком, що ставлення румунів до інших національностей почало тепер визначатися за іншими критеріями, ніж раніше (національна більшість/національна меншина, автохтонні/чужі нації). За кулісами примарного успадкування влади утворилася глибока прірва між публічним ентузіазмом гордих своєю несподіваною національною перемогою румунів та боязкою стурбованістю інших громадян щодо непередбачуваності майбутнього, яке несло в собі для українців, євреїв та німців ризик національних образ з боку переможців. Чернівці, де, починаючи з 9-го листопада, правив румунський бургомістр і де румуни становили щонайбільше третину населення — в той час як євреї разом із німцями складали половину, — стали справжньою «кухнею чуток», в якій «поширювалися найнеймовірніші речі», як про це писалося у газеті «Das Volk». Через 10 років журналіст Юліус Вебер згадував про те, що в місті панував «пригнічений настрій», оскільки румунські патрулі, які повинні були дбати про

спокій та лад, без всяких на те підстав заарештовували людей, які «викликали лише тінь підозри». «Щодня на вулицях розігрувалися жахливі сцени. Грубе поводження та ляпаси належали до звичайнісіньких форм спілкування, — розповідає він і додає, — люди не наважувалися говорити вголос, вони страждали від непроголошеної, але фактично здійснюваної диктатури». Особливо тривожними для євреїв були новини, які надходили з південних районів краю, позаяк розповідали, що саме в тих місцях, які зайняла румунська армія, відбувалися єврейські погроми, участь в яких іноді брали навіть солдати. Зрештою було констатовано: після того як коротке панування українців посіяло велике хвилювання щодо збереження громадського порядку, що румунській армії все-таки вдалося — порівняно з жахливими звістками з Галичини, України чи більшовицької Росії — підтримати в краї безпеку, так що мешканці столиці здобули до неї певну довіру, незважаючи на неприємності, зумовлені станом облоги, скажімо, такі, як посилення цензури у пресі й розпорядження про дозвіл з'являтися на вулицях Чернівців лише до 19.30 вечора. Навіть дуже опозиційні до влади соціал-демократичні провідники Георгіє Григорович та Якоб Пістінер, останній з яких був членом Єврейської Національної Ради, розцінювали завершення розгулу анархії як позитивне явище.

Вражаючою, як на сучасного спостерігача дебатів на Буковині 1919 року, є пристрасна відвертість, з якою відбувався обмін аргументами та контраргументами між новоствореними фронтами національно визначеної влади і національно, політично й соціально барвистим спектром опозиції — вражаючою з точки зору історії, трагічний кінець якої великою мірою можна звести до елементів цих тимчасових конфронтацій. В той момент зіткнулися дві діаметрально протилежні концепції національної єдності на Буковині: з одного боку — виплекане королівсько-цісарськими інституціями «буковинство», тобто взаємна згода всіх націй в дусі німецькомовної інтегруючої краюї свідомості, з другого, незважаючи на невідворотну небезпеку конфліктів, — пріоритет національно і мовно відрубної свідомості. Неприхованій риторичі румунського націоналізму, в якій можна було без зусиль розпізнати зародки потенційного насильства, з боку інших протиставлялася гідна самосвідомість та тверде переконання у власних правах, які вони намагалися захищати усіма засобами правової держави. Традиції австрійських часів, коли сильніший мусив зважати на слабшого, захищеного законом, а державна влада утримувалася від подібних дискусій, жили ще, напевне, у пам'яті Юліуса Вебера, коли він у газеті «Czernowitzer Morgenblatt» мужньо критикував перші виступи Янку

Флондора на посаді керівника уряду, згідно з якими національні меншини повинні були підкоритися новому режимові, за що газета була закрита новою владою на три дні. Німецькомовна преса, яка намагалася в ці тривожні листопадові дні зберегти обережний нейтралітет, — навіть коли Арнольд Шварц, головний редактор газети «Czemowitzer Allgemeine», який колись сміливо нападав на румунський ірредентизм, тепер опортуністично вітав зміну влади, — одразу почала виступати проти «відважних мрій шовіністів» і «радикальної зміни існуючого стану», що загрожували позиціям її традиційно ідентифікованих з бюргерським істеблішментом читачів. Незважаючи на своє фактичне безсилля, як у випадку з постійними протестами проти «драконівської суворості, якої не очікували навіть найбільші песимісти», а також незважаючи на укази про мову (які «позбавляли більшу частину населення найважливіших і найнеобхідніших для повсякденного життя прав, забираючи в людей їхню мову, роблячи їх німими та беззахисними»), з усіма їхніми наслідками для сотень учнів та студентів, преса, в тому числі й румунська газета «Vucovina», намагалася чинити опір, щоденно сигналізуючи про свавілля. На всі атаки й провокації тих, що «вічно сіють ненависть і насильство, що намагаються негідними засобами досягнути своїх негідних цілей, що топчуть здоровий глузд, ідучи всупереч своїм власним потребам», преса намагалася відповідати передусім раціонально, хоча регулярні злобні тиради проти «єврейських кровопивць» чи екстремістські виступи за «чорний полк жаху, а, при потребі [...] і за погроми», які нерідко можна було прочитати в газеті «Glasul Vucovinei», виключали подібну дискусію. Довгі та вчені трактати відомих чернівецьких істориків та юристів, таких, як Макс Діамант, Саломон Касснер, Мендель Кіннсбруннер, Макс Фокшанер, повинні були, з одного боку, тверезо й переконливо показати «вітчизняну приналежність» національних меншин, особливо євреїв, адже «той, хто називає їх тут чужинцями, плює правді в очі». Румунські порядки, писали вони, коли «чужинці» стають громадянами «другого сорту», які повинні «виконувати всі обов'язки», не маючи «жодних прав», видаються немислимыми на Буковині, оскільки нації тут «виховувалися у свободі» і «не знали поняття панівної нації», так що вони ввічливо відхиляють «жалюгідне існування у вигляді національних меншин». З іншого боку, всупереч «тенденційним перекрученням та вигадкам» про те, що меншини приховують своє вороже ставлення до держави, висловлювалася готовність витримати випробування «бездоганної лояльності» до держави, «до якої ми прив'язані всіма фібрами наших душ». «Відкрийте ваші серця всім, хто живе тут, і вам не потрібно бу-

де ні мечів, ані списів, щоб завоювати цей край», — патетично вигукує вождь сіоністів Майєр Ебнер, позаяк «можна бути здібною людиною, не будучи румуном». Але подібних зустрічних кроків з боку влади годі було й сподіватися, тим паче, що її офіційні заяви — навіть якщо вони й були сформульовані в поміркованому тоні й часом будили певні сподівання, — заперечувалися радикальністю дій, отож, врешті-решт доводилося констатувати, що «для національних меншин цього краю немає жодного проблиску світла».

Дивне відчуття, що вже нічого не буде таким, як до 1914 року, і що надходить щось абсолютно нове, загрозливе, навіть якщо його ще й не можна остаточно збагнути, ввірвалося у звичне буковинське життя і поступово поширилося серед чернівчан у перший рік після приєднання до Румунії. Колишня столиця краю, яка повинна була всіма силами боронитися від централістських зазіхань Бухареста, щоб не бути перетвореною на «велике село», в той час особливо страждала від нав'язаної їй румунською армією та новими кордонами ізоляції, «залізного кільця», крізь яке можна було пробитися, лише маючи спеціальні документи. Ще не зовсім згасла згадка про ті часи, коли о 1.30 по обіді можна було сісти у вагон, а наступного дня о 8 годині ранку вже пити чай з вершками та молочною булочкою у Відні, змішувалася у думках з напівоптимістичними міркуваннями, що наступ румунських військ у Галичині знову зробить вільним доступ до старої залізничної колії через Коломию в напрямку на Захід. Але сюди долучалася і твереза думка про те, що для поїздки через Польщу потрібна буде віза, і що «майбутнє за таких обставин не поведе нас до Відня». Натомість преса детально інформувала про відкриття залізничного сполучення Відень-Бухарест. Певна туга за минулим постійно виявлялася у майже рефлексаторному переважанні журналістських повідомлень про становище в Австрії та Відні, про вкрай важливі для вирішення остаточної долі Буковини мирні переговори з Австрією. Особливу увагу викликали також ті, хто повертався з Заходу або ж прагнув виїхати до Австрії. Невтішним повідомленням з Відня та Бухареста зазвичай протиставлялися мрії про втечу із сьогодення. Постійно повторювана сентенція про «німецький характер» міста Чернівці пересікалася з авторитетним твердженням одного журналіста про те, що, мовляв, німецькі професори університету Франца-Йозефа «зобов'язані залишатися на цьому форпості німецької науки та культури», щоб «не завдавати тяжких збитків іншим колам населення нашої держави». Серйозніша зацікавленість чернівецької преси станом справ у Румунії, починаючи з літа 1919 року, містила в собі таємні сподівання, що очікуване зміщення

прем'єр-міністра Бретяну із заміною його Юліу Маніу, «людиною найближчого майбутнього», який здобув у Семиграді добру славу політика і вмів дбати про національні меншини, призведе до глибоких змін також і в Чернівцях. У всякому разі навіть «консервативні» ностальгіки чітко зрозуміли, що реставрація старої політичної системи неможлива, отож їм залишалася одна альтернатива — гострим поглядом спостерігати й оцінювати цю дійсність, якою б ворожою та гіркою вона їм не видавалася. Глибокий культурний злам, який символічно переніс Буковину з Центральної Європи на «напівазіатські» Балкани, збуджував найбільше емоцій, — наприклад, поширення корупції як наслідок цього зламу: «Підкуп розповзається по цілій державі, наче нищівна епідемія, і все це називається явищем часу». Чернівці виявилися раптом заповненими «астрономічним числом спекулянтів, контрабандистів, валютчиків і так званих «бонвіванів», які вміли «крутитися», [...] які були попутним явищем неврівноваженого життя, істеричного мислення та спекуляції». Гарячкова боротьба за виживання шляхом «легкого заробітку» або грубі й аморальні форми стосунків з іншими людьми були для більшості сучасників незаперечними доказами того, що патріархально-закритий провінційний світ довоєнного часу, той анклав маркованої захищеності та комфортного довкілля, як це було описано Ніон Гессе у спогадах про її буковинську юність, назавжди став жертвою грандіозного краху бюргерських цінностей, спричиненого війною та інвазією.

Переклад з німецької Марії Іваницької